

PE 4584/17.1981

K metodologickým otázkám
naší sociologie

KAREL RYCHTAŘÍK

01504/82

„Pravdivý má být nejen výsledek zkoumání, nýbrž i cesta k němu“

(K. Marx — B. Engels: Spisy, sv. 1. Praha 1956, s. 25)

Život lidí vždy byl, je a bude spojen se vznikem stále nových a nových jevů a sociálních procesů. Zkoumání těchto jevů a procesů, odhalení jejich tendencí a zákonitostí vývoje předpokládá dostatečné nástroje teoretické analýzy. Takovým nástrojem je dialektický materialismus, představující nejobecnější filozofickou teorii objektivní skutečnosti, univerzální teorii poznání, výkladu a přetváření světa. V ní se integrují, formují, prohlubují, dotvářejí tisícileté zkušenosti lidstva z vývoje sociálního poznání i cesty vedoucí k tomuto poznání. Například V. I. Lenin pokládal způsob výzkumu, metody rozboru činnosti za imanentní a nepomíjející prvek poznání. Zdůrazňoval, že „dějiny s sebou nesou jak nová fakta, tak nové způsoby vědeckého studia, což obé vyžaduje další rozvíjení teorie“ [Lenin 1952: 197].

Teorie a metoda vědeckého poznání jsou produktem historického procesu. Mají svou vlastní vývojovou logiku, své propracované principy a zákony. Proto můžeme mluvit o konkrétní historické úrovni teoretického a metodologického výzkumu. Společenskovědní výzkum v nemalé míře závisí na existenci a stavu propracovanosti určitých metod a prostředků poznání. Nám marxistům bývá nejčastěji „z druhé strany barikády“ vyčítána ortodoxnost, s níž přijímáme poznatky K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina. To je i není pravda. Naše ortodoxnost nespočívá ve lpění na každé tezi, na každém dílčím výsledku bádání klasiků. Naše ortodoxnost se především, a vlastně nejen především, ale výhradně, vztahuje na metodu dialektického materialismu. Zajímavě se v této souvislosti vyslovuje V. I. Lenin, když píše „... marxisté přijímají bezpodmínečně z Marxovy teorie jen drahocenné metody, bez kterých si nelze ujasnit společenské vztahy ...“ [Lenin 1951: 205].

Na počátku osmdesátých let můžeme snad více než kdy jindy konstatovat, že vzrůstá vliv materialistické dialektiky na veškeré společenské poznání. Důvodů je hned několik:

1. Výstavba socialistické společnosti je spjata s komplexním působením na všechny sféry života lidí. Tvorba nových sociálních vztahů zvýrazňuje potřebu hlubšího poznání a zdokonalení řízení sociálních procesů. To implicitně vyžaduje novou úroveň vypracování a rozpracování marxisticko-leninských metodologických principů vědeckého poznání společnosti.

Nenaplnit tento požadavek znamená vytvořit takovou situaci, která se dá charakterizovat jako zaostávání rozvoje teoretického myšlení a vědecké metodologie, zbavit se možnosti vysvětlit, analyzovat obrovský empirický materiál, který stále ve větším rozsahu zaplňuje naše výzkumné zprávy.

Ti, kteří jsou spojeni se sociologickým poznáním, musí proto programově usilovat o realizaci harmonické syntézy mezi empirickým výzkumem a sociologickou teorií. Jde o syntézu, jež nemůže najít své naplnění v buržoazní sociologii. Nám toto spojení empirického a teoretického, smyslového a racionálního, konkrétního a abstraktního, jedinečného, zvláštního a obecného poskytuje nejméně dvě příležitosti:

- a) ukázat úlohu empirického sociologického výzkumu ve společenskovědním poznání;
- b) reálněji se zabývat otázkami efektivního vstupu výsledků vědeckovýzkumné práce a společenskovědního výzkumu do praxe vůbec.

2. Mnozí společenskovědní pracovníci dnes oprávněně konstatují, že procházíme procesem určité „atomizace“ poznání. Z „výhonků“ se postupně rozvíjejí další disciplíny a vzniká řada společenskovědních odvětví. Probíhá však nejen diferenciaci, ale také integrace společenských věd. K. Marx a B. Engels nejednou předpověděli překonání bariér mezi jednotlivými vědními oblastmi a narůstání integračních vlivů. Tendence k integraci přírodních, technických a společenských věd vychází z principů materiální jednoty světa.

Procesy integrace a diferenciaci vedou současně k integraci a diferenciaci metod poznání. Takže jalové spory o to, kam zařadit některé používané výzkumné metody — zda do společenských nebo přírodních a technických věd — se v podstatě stávají „akademickými“ a nezřídka i „scholastickými“.

Silné tendence k integrování metod vedou k objevování souvislostí a někdy i k propojování metodologických systémů společenských a přírodních věd. Výrazně se s těmito skutečnostmi setkáváme například u matematických, ekologických, sociologických, demografických a jiných disciplín. Asi bychom se měli mnohem více zamýšlet nad důsledky vývoje postupů zejména v matematických a fyzikálních disciplínách. Na každém kroku se setkáváme s tím, že pokrok, jehož dosáhla matematika, přispívá k rozvoji teorie informací, ekonometrie, začíná intenzivně ovlivňovat nejen sociologii, ale i psychologii, prognostiku, lékařství, teorii řízení a jiné tradiční obory.

Tuto skutečnost však můžeme hodnotit pozitivně jen za předpokladu, že v samotné metodologické koncepci vstupu matematiky zvláště do společenskovědních disciplín bude jednoznačně zajištěna oboustrannost tohoto pronikání a ovlivňování. Také matematika musí být zpětně ovlivňována společenskovědním poznáním a zejména pak materialistickou dialektikou.(1)

Poznatky, které lze charakterizovat jako varovné signály, nejsou zdaleka ojedinělé a ukazují, že tento proces nemá potřebnou a požadovanou oboustrannost. Směřuje spíše „k číselnému kreténismu“, v němž se každý elementární vztah vyjadřuje pokud možno co nejsložitější soustavou vzorců, než k vzájemnému pronikání a obohacování.

Reálná a možná aplikace materialistických teorií ve společenskovědním poznání vyžaduje dialog vedoucí k novým spojením mezi abstraktně logickými konstrukcemi matematických operací a společenskou realitou. Tento proces nemá stále potřebnou filozofickou reflexi, která by mohla vytvořit optimální situaci.

(1) Na tuto skutečnost upozorňují i někteří naši přírodovědci, viz například rozhovor s děkanem matematicko-fyzikální fakulty UK v Praze s. prof. RNDr. K. Vackem, DrSc.: *O Matematice, přírodních vědách a technice*. Tvorba 1980, č. 31, s. 4–5.

V dalším vývoji je třeba plně docenit skutečnost, že vědeckým filozofickým základem matematiky je dialektickomaterialistická filozofie. Podobně jako v jiných přírodních vědách i v matematice existují otázky, které právě proto, že překračují rámec jejího předmětu, jsou prostředky matematiky neřešitelné. Zabývá se jimi filozofie matematiky.

Sovětští autoři ukazují, že k takovým otázkám patří například: předmět matematiky, povaha matematických abstrakcí a jejich vztah k objektivní skutečnosti, úloha praxe při vzniku a vývoji matematiky, relativní samostatnost matematiky, matematický jazyk a možnost matematizace jiných věd, problém pravdy v matematice, filozofické otázky zdůvodnění matematiky a mnohé další [Filozofické 1980: 85—139].

3. Průvodním jevem této situace je nezbytný růst vlivu marxisticko-leninské filozofie na celý systém společenských a přírodních věd. Dialektický materialismus studuje nejobecnější, univerzální zákony a vlastnosti bytí všech materiálních, přírodních a společenských systémů a také systémů poznání a tvůrčí lidské činnosti [Filozofické 1980 : 7].

Tyto zákony jsou výrazem stavu, změny a vývoje. Mají určující význam jak pro světonázorovou, tak pro metodologickou problematiku. Proto nemůžeme přijmout statické modely, zakrývající dynamiku a podporující například představu, že socialistická ekonomika je automaticky dialektická. Ani modelování sociálních struktur nelze interpretovat jen v daném fungování. Takové statické přístupy zamlžují cesty k chápání perspektivy.

Dialektickomaterialistické principy slouží jako metodologická osnova rozboru sociální skutečnosti a poznání společenského života v těch aspektech, které jsou zkoumány například oborovými sociologickými disciplínami. Proto nepřestáváme opakovat, že marxisticko-leninskou sociologii rozvíjíme ve všech rovinách její obecnosti jako součást syntetického učení — marxismu-leninismu.

Právě v těchto souvislostech narůstá význam spojení marxistické filozofie a sociologie jako nejobecnější speciální společenskovědní disciplíny. Marxisticko-leninská sociologie se nemůže obejít bez filozofie, stejně jako filozofie se nemůže rozvíjet bez empirické fakticity a zobecnění, která jsou vyvozena z poznatků speciálních věd.

Upozorňujeme-li na sbližování filozofie se speciálními vědami a sbližování společenskovědních disciplín navzájem, uvědomujeme si současně, jaký význam má rozpracování a ovládnutí takových kategorií, jakými jsou například historičnost, třídnost, empiričnost, komplexnost, celistvost, strukturovanost, konkrétnost a abstraktnost, formalizace apod. Nemálo bílých míst máme tam, kde bychom měli řešit otázky vzájemného spojení přírodních a společenských věd, reálnosti a optimálnosti procesů matematizace, formalizace, modelování sociálních procesů, vztahu historického a logického atd.

4. Marxistická metodologie je nejen metodologií poznání, ale i metodologií sociální praxe. Řešení nelehkých problémů teorie a praxe v mnohém závisí na zdokonalování a rozvíjení metodologických principů marxismu. V této souvislosti bychom si měli položit a odpovědět otázku, zda jako úkol našich dnů nedozrála ke svému řešení potřeba vytvořit speciální výzkumné odvětví věnované metodologickým problémům společenských věd vůbec a marxisticko-leninské sociologie zvláště.

Není to okrajový úkol už také proto, že metodologické otázky představují oblast ostrého ideologického boje s idealistickými přístupy a metafyzickými spekulacemi různého druhu.

Naše polemika s ideovým protivníkem musí i tady vycházet z potřebné pozitivní propracovanosti otázek marxistické metodologie. Proto se výzkum vzájemných souvislostí obecně filozofické metodologie a metodologie speciálních společenských věd stává otázkou meritorní. Další zaostávání kardinálních otázek metodologie sociálního poznání by ve speciálních vědách vyvolalo řadu potíží. A nejen to. Negativně by ovlivnilo i možnosti filozofické syntézy.

5. V sociologii trpíme někdy tendencí chápat metodologii jako učení zabývající se čistě „instrumentální problematikou“ sociologického výzkumu jako souhrnu lépe či hůře formalizovaných a matematicky doložených procedur, postupů a technik terénního sběru informací. To je nepřijatelné a deformující zjednodušení.

Metodologii nelze pozitivisticky redukovat na poznávací postupy subjektu. Značí se v ní i specifika objektu. „Metoda poznání nevyjadřuje jen pravidelnost v postupech subjektu poznání, ale vyjadřuje především poznání obecného ve věcech, obecného v objektivní realitě, a proto i v činnosti subjektu“ [Mužík 1980: 289].

V *teorii* určujeme svůj vztah k objektu poznání a stanovíme jeho zákony a tendence, aniž bychom odhalovali a analyzovali způsob, jak jsme k teoretickým závěrům dospěli.

Metodologie v nejširším slova smyslu zahrnuje teorii dialektického a historického materialismu mající metodologický význam pro celý komplex věd. Například dialektickomaterialistické učení o hmotě, jejích formách a pohybu má principiální metodologický význam pro celou současnou vědu. V dialektickém a historickém materialismu byl vypracován komplex principů, metod, zásad a forem poznávací činnosti mající meritorní význam. V epoše socialismu se další rozpracování těchto principů, metod a zásad stává životní potřebou rozvoje všech věd.

Metodologie v úzkém slova smyslu je teorií metod a způsobů poznání. Představuje komplex poznávacích postupů různé obecnosti, do nichž sociolog vstupuje svou tvůrčí aktivitou, politickou, odbornou, etickou a jinou dispozicí.

Každá z metod uplatňovaná v přírodních a společenských vědách má svou specifičnost a obecnost — a to jak v rovině diferenciací společenských a přírodních věd, tak v rovině diferenciací jednotlivých společenskovědních disciplín.

Problematika různých úrovní metodologických přístupů bude ještě dlouhou dobu předmětem diskusí a sporů. Jisté však je, že v nově vznikajících oblastech poznání nestačí definovat specifiku objektu zkoumání. Musí být vymezena i specifika metodologických přístupů, musí být vymezena hlediska, zorný úhel, z něhož bude objekt zkoumán.

Z „výhonků“ se může postupně rozvíjet nová disciplína jen za předpokladu, že analýza realizovaná „v jejím úhlu zkoumání“ bude přinášet poznatky, které v přístupech jiných disciplín zůstávají utajeny. Proto je specifičnost určitého vědního oboru dána především přístupy, jimiž tento obor zkoumá svůj předmět.

K vzájemným vztahům filozofických a speciálních metod poznání

Jestliže metodou rozumíme takovou činnost člověka, při níž se spojují dané, poznané objektivní zákonitosti a na jejich základě vzniklé způsoby zkoumání s cílevědomým poznáváním a přetvářením objektu, pak musíme připustit, že *existují různé soustavy obecnosti vědeckých způsobů poznání.*

Některé z těchto soustav jsou používány mnohými vědami a jsou tedy univerzální pro všechny oblasti vědy, jiné lze využít pouze jednou disciplínou.

Při určité nepřesnosti můžeme proto dělit metody na dvě velké skupiny: metody filozofické a speciální.

Ve filozofické soustavě metod zdůrazňujeme její univerzálnost, použitelnost ve všech oblastech vědy. Otázka, proč se stala materialistická dialektika univerzální metodou současné vědy, byla už mnohokrát nejen položena, ale i zodpovězena. Na rozdíl od metafyzického myšlení odhaluje tato filozofická soustava metod zákony pohybu lidského myšlení směrem k pravdě, umožňuje objasnit jak, proč a podle jakých zákonů probíhá vývoj vědeckého poznání, jaké jsou jeho základní tendence apod.

K tomu má materialistická dialektika potřebnou a hluboce propracovanou soustavu kategorií, logický arzenál, který byl verifikován ve spojení s racionálním výkladem světa a se zápasem o jeho progresivní změny.

Materialistická dialektika je orientovaná do tří oblastí. Ty představuje: a) *dialektika přírody* (neboli dialektický materialismus v oblasti přírodních věd), b) *dialektika dějin společnosti* (neboli materialistické pojetí dějin, tj. historický materialismus) a c) *dialektika procesu poznání* (neboli teorie poznání).

Materialistická dialektika je takovou univerzální soustavou metod poznání, která neslouží sama sobě, své vlastní obhajobě. Obohacuje sebe sama tím, jak vede k dosažení objektivní pravdy a k poznání zákonů přírody a života společnosti. Sama sebe mění a rozvíjí s novým vědeckým poznáním, a proto se nikdy nemůže dostat do konfliktu s vědou.

Síla materialistické dialektiky jako vědecké metody je právě v tom, že pro ni vždycky byl a je nejdůležitější pohyb směřující k objektivně pravdivým výsledkům. Spojení se zápasy člověka, neoddělitelnost od vědeckého výkladu světa přírody a lidí garantuje její efektivnost, životnost a neustálý rozvoj.

Proto je možné souhlasit s názorem, že *filozofická metoda vzniká jako zobecnění všech ostatních speciálních metod. Nerovná se sice ani jedné z nich, ale obsahuje jejich rozmanitost a bohatství.*

Filozofická metoda tedy vzniká a rozvíjí se se zřetelem k výsledkům a rozvoji speciálních metod. Nedá se však na ně redukovat. Speciální systémy metod by pak naopak neměly suplovat filozofický metodologický aparát. Materialistická dialektika není sumou speciálních metod, ať už vystupuje v jakékoli podobě. Kvalitativně se nemění například tím, že dnes dochází někdy až k příliš módní matematizaci společenskovědního poznání, nebo že se intenzívně rozvíjejí sociologické procedury a techniky terénního sběru informací atd. Je metodou, která je zaměřena na postihnutí objektivní reality ve vší rozpornosti jejího projevu. Nachází uplatnění v každé speciální metodě, kterou svým vlivem zbavuje jednostrannosti a nároků na absolutnost. To se nejednou prokázalo v historickém vývoji filozofické metody. Bez systému speciálních metod poznání přírody a ovládnutí jejích živelných sil, bez takových způsobů zkoumání, které umožnily poznat a postihnout zákonitosti jednotlivých jevů objektivní reality, by nebylo možné prohloubit ani filozofické poznání.

Tendence rozšiřovat filozofické metody o speciální, například sociologický metodologický aparát, nebo naopak pohlížet na speciální metody jako na formy projevu filozofického přístupu, nemohou přinést nic pozitivního. Stejně tak bychom neměli ponechat bez připomínek tendence, jež se snaží přeměnit soustavu metod některé dílčí vědy (například sociologie, fyziky nebo matematiky) na obecnou filozofickou metodu. Na počátku tohoto století se s podobnými pokusy rázně vypořádal V. I. Lenin ve svém díle *Materialismus a empiriokriticismus*.

Materialistická dialektika je teorií a metodou dialektickomaterialistického výkladu světa, je jeho vnitřním obsahem. Není v žádném případě něčím okol-

ním, „přilepeným“, násilně přidaným, čímsi, co bylo vneseno z venku, co vzniklo přeměnou speciálních metod na univerzální.

V koncepci úzkého spojení filozofických a speciálních metod poznání, která je rozpracována v marxismu-leninismu, se objektivní zákonitosti (a na jejich základě vzniklé způsoby zkoumání a přetváření jevů) mění v pravidla činnosti subjektu. Přesně to vyjadřuje T. Pavlov: „... vědecká metoda, to je vnitřní zákonitost pohybu lidského myšlení vzatého jako subjektivní odraz objektivního světa a nebo, což je to samé, jako „přesazená“ a „převedená“ do lidského vědomí objektivní zákonitost, použitá vědomě a plánovitě jako nástroj k objasnění a přeměně světa“ [Pavlov 1948: 401].

V takovém pojetí *dominuje neoddělitelnost dvou stránek poznávacího procesu — jimiž jsou objektivní svět a poznávací činnost subjektu, který tento objektivní svět poznává. Subjekt přijímá nezastupitelné role. Je organickou součástí společenské praxe, vstupující do reálných konfliktů doby. Subjekt je nejen aktivním tvůrcem, ale především tím momentem, v němž sublimuje determinace vnějších skutečností a odkrývají se reálné cesty jejich přeměn.*

Společnost jako celostní systém sociálních vztahů

Materialistická dialektika vyvedla společenské poznání na cesty, které překonávají metafyzické protikladnosti. Odmítla a vyvrátila tzv. „atomizující přístupy“, absolutizující rozdělení celku na části (elementy) a považující poznání vlastností jednotlivých elementů a analýzu jejich vzájemného působení za dostatečné k objasnění jakýchkoli společenských procesů. Atomizující přístupy měly a mají své modifikace v přírodních a společenských vědách. (Viz známá „robinsonáda“ nejednou ironicky kritizovaná K. Marxem, mechanismus v přírodních vědách, různé sociologizující a psychologizující redukce atd.).

Materialistická dialektika odmítla a vyvrátila svým způsobem i opačnou krajnost, ne náhodou spjatou s idealistickým výkladem společnosti. Bývá označována jako tzv. holismus. Jde o pojetí, v němž celek jako mechanický souhrn jednotlivých částí získává automaticky nové, kvalitativně vyšší vlastnosti, které jsou nezávislé na jeho částech. Celek se tedy vysvětluje nikoli jako působení částí, nýbrž jako výsledek vnějšího vlivu, jenž bývá nejčastěji duchovní povahy.

Prekonání těchto protikladností umožnilo marxisticko-leninské sociologii chápat společnost jako specifický celostní systém sociálních vztahů. Při mnoha rozdílnostech v přístupech různých autorů je nesporné, že sociologie musí zkoumat společnost jako celostní sociální systém. Toto tvrzení se vztahuje na všechny roviny „sociologické hierarchie“ (sociologické obecnosti).

V této souvislosti například V. A. Jadov připomíná, že sociologický přístup předpokládá zkoumat mikroprocesy společenského života „trojrozměrně“, ve vzájemném působení ekonomické, sociálně politické a duchovní sféry společnosti [Jadov 1972: 7—45].

Tato — řečeno terminologií V. A. Jadova — „trojrozměrnost“ nutí sociologa vzít v úvahu všechny podmínky makrostruktury a mikrostruktury společenského organismu a respektovat, že příčina je souhrn obecných a zvláštních podmínek. Jejich vzájemné působení je jednotou mnoha sociálních faktorů, objektivních i subjektivních, faktorů ekonomické i neekonomické povahy.

Materialistická dialektika předpokládá v pojetí systému jako určité celostnosti zejména tyto tři skutečnosti:

- a) Odhalení specifických elementů, které systém tvoří a určují. Kvalitativní objasnění této specifiky proto musí být spojeno se zkoumáním struktury systému.

- b) Poznání charakteru spojení a charakteru vzájemného působení mezi těmito elementy.
- c) Poznání jejich funkcí, úlohy a místa, které mají v dynamice fungování a rozvíjení dané celostnosti.

Marx s Engelsem vynikajícím způsobem rozpracovali možnosti aplikace systémového přístupu. Ukázali, jak důležitou úlohu v systému společenských vztahů přijímá výroba materiálních statků. Tyto vztahy jsou koneckonců vždy určující, utvářejí a mění se nezávisle na vůli a vědomí lidí a jsou podmíněny rozvojem výrobních sil. Výrobní vztahy, určované vlastnictvím výrobních prostředků, však nevyčerpávají všechny formy styku mezi lidmi. Lidé například v pracovním procesu i mimo něj vstupují do bezprostředních kontaktů, které přesahují rámec ekonomických vztahů. Stávají se členy politických, sportovních, zájmových a jiných organizací, v mimopracovní době a volném čase se setkávají s přáteli, známými, s rodinnými příslušníky atd.

Společenské styky se tak stávají velmi rozmanité. Osobní kontakty lidí jsou nutně spojeny s růstem subjektivních faktorů, s přednostním zájmem o některé lidi, s racionálním i emocionálním hodnocením jejich názorů, mínění, zájmů, postojů, nálad, hodnotové orientace, norem chování a jednání apod.

Sovětští sociologové například upozorňují, že rozvoj společenské dělby práce a peněžních vztahů způsobuje značnou diferenciaci společenských styků. Ta je podmíněna nejen rozdělením výrobních operací mezi členy společnosti a vznikem mnoha institucí, ale také zrozením „částečného pracovníka“, rozdrobováním jednotné lidské osobnosti na „úlohy“, „funkce“ a „role“, které člověk plní v různých organizacích a sociálních skupinách.

Proto dnešní vysoký stupeň rozvoje sociální komunikace vyžaduje intenzivnější studium specifických sociálních vztahů, do nichž se člověk dostává, funkcí a rolí, které plní [Andrejeva 1965; Zamoškin 1966; Kon 1967].

Kromě studia *struktury sociálních vztahů a funkcí*, které člověk plní v různých organizacích a skupinách, je nezbytné rozpracovat i oblast otázek, jež bychom mohli označit jako problematiku *personalistických* (osobnostních) aspektů.

Leningradský sociolog I. S. Kon objasňuje, v čem a jak se sociologická analýza *personalistických aspektů* odlišuje od jiných přístupů [Kon 1967: 383]. Ve své výstižné terminologii rozlišuje intraindividuální a interindividuální přístup.

a) *Intraindividuální* je takový přístup, kde v centru pozornosti je individuum a jeho zvláštnosti. Individuum je konkrétní osobou mající svou tvář, fyziognomii, individuální vlastnosti, charakter apod. Sociologie se však nezabývá individuem jako takovým, nýbrž zabývá se členem, příslušníkem sociální skupiny, třídy, společnosti, zabývá se individuem, jež v sobě ztělesňuje některé typické sociální rysy. Kon tento přístup charakterizuje jako

b) *interindividuální*. Individuum je chápáno jako představitel určité skupiny, třídy, etnika, generace apod. Je nositelem určitých sociálních vlastností, sociálně podmíněných rysů a přijímá jisté místo v systému společenských vztahů. To znamená, že jeho specifické zvláštnosti a činnosti reálného života (biologické, fyziologické, psychologické, intelektuální apod.) nevcházejí do tohoto pojmu.

Pomíjejíc individuální zvláštnosti osob, sociologie je studuje a analyzuje jako sociální typy, jako společenská (zspolečněštěná), a nikoli tedy jako zvláštní, odlišná individua. Sleduje, jak fungují ve svém sociálním zařazení. Institucionálizace je pak nejvýraznější podobou společenské objektivizace tohoto „fungování“ v určitém sociálním zařazení.

V tomto směru je zajímavý postřeh A. Bláhy. Aniž bychom na tomto místě chtěli analyzovat jeho přístup, který nerozlišuje hlavní, podstatné a vedlejší, nepodstatné, chceme si všimnout jen té skutečnosti, že A. Bláha nachází ve všech činnostech člověka vliv procesů „sociálního zařazení“. Píše: „...moje příjmení není už jen mým pojmenováním ryze osobním, nýbrž je to pojmenování sociální. Ukazuje na příslušnost k určité skupině, rodině, rodu, z něhož jsem vyšel. Mám též určité povolání. A tato moje profesorskost, to je pojmenování sociální. Říká, že jsem členem určité pracovní skupiny, jak jich ve společnosti lidské vzniklo mnoho na základě principu dělby práce. A podobně jako moje příslušnost k určité rodině, moje rodinnost nevyčerpává se jen mým příjmením, nýbrž znamená též určité společenství myšlenek, citů a zájmů i určitý způsob vnějšího chování, čímž všim se jedna rodina liší od druhé, tak i moje příslušnost k určitému povolání formuluje mou fyziognomii i mou duši určitým způsobem a vtiskuje i mému vnějšímu chování nezrušitelnou a pro bystrého pozorovatele rozpoznatelnou pečť. Možno již podle pohybů poznat, běží-li v určitém konkrétním případě o krejčího, holiče, tanečního mistra, jeptišku, kněze, vojáka, profesora...“ [Bláha 1968: 33].

Bláhovi tedy už pouhé pojmenování jedince

- a) naznačuje sociální zařazení,
- b) vyslovuje určité vztahy.

Sociologický pohled umožňuje uvědomit si tyto „vztahy“ individua a postihnout, jak jednotlivec funguje ve svém sociálním prostoru.

„Člověk není jen ‚biologický druh‘, psychická bytost bez hranic ve fantazii a imaginaci, není jen jednotlivec, individuum, izolovaný sociální ‚element‘, ale je především příslušníkem určité sociální skupiny, třídy, etnika, produktem kultury, výchovy, společnosti...“ [Sirácky 1968: 139].

Tak místo jedním z článků mechanického souhrnu individuí, v jejich „vedle sebe bytí“, v sociologické analýze se člověk stává sociálním typem, nositelem určitých typických sociálních činností, znaků a vlastností „vzájemného bytí“. Ve „vzájemném bytí“ každý mění a přeměňuje sebe tou měrou, jak mění a přetváří všechny vztahy, jejichž je sám průsečíkem.

Jestliže v souhrnu vztahů se utváří substance člověka, pak to znamená, že (a) v tomto „souhrnu vztahů“ přesahuje své individuální formy existence, (b) v „souhrnu vztahů“ byla zvýrazněna jeho společenskost, (c) v „souhrnu vztahů“ byl abstrahován od antropologických kvalit, tedy od některých kvalit specificky lidských.

Z těchto skutečností jsou zřejmé nejen přednosti a možnosti, ale i určitá omezení a „slabiny“ sociologického poznání. Uvědomujeme si, že problematika světa a člověka nemůže být nikdy vyčerpána jen touto koncepcí. Člověk je nejen nositelem sociálně podmíněných rysů, ale i jedinečným „exemplářem“, jednotlivcem. Lidská bytost je neredukovatelná ve své složitosti, autentičnosti a individuální nezastupitelnosti. Proto život bude vždy přinášet problémy vlastní jen lidem, ale i možnosti a příležitosti jejich řešení vlastní toliko lidskému rodu.

To však nic nemění na našem přesvědčení, že *metodologická oblast zkoumání lidské osobnosti* (pracovně označená jako problematika personalistických aspektů) *by měla být jako neoddělitelný fenomén spojována se sociologickou analýzou společenských vztahů, protože člověk tyto vztahy nejen vytváří, ale také na nich závisí a realizuje se v nich.*

Rozpracovat „metodologické mezistupně“

V dosavadní úvaze jsem se snažil naznačit, že dialektickomaterialistická metodologie vytváří pro marxisticko-leninskou sociologii potřebný „prostor“, aby na základě ekonomických vztahů, které určují třídní strukturu společnosti, bylo možno analyzovat i jiné společenské vazby, koneckonců podmíněné výrobními vztahy, ale mající neekonomickou povahu. Označili jsme je jako sociální vztahy specifického charakteru.

V tomto směru jsou poučné metodologické přístupy klasiků marxismu-leninismu. Klasikové vymezili nejen rozhodující faktory určující hlavní tendence historického procesu lidstva, ale ukázali, že tento proces je závislý nejen na ekonomických podmínkách, ale i na bezprostředních životních okolnostech, tradicích, osobách, které stojí v čele historických dramát doby, na stavu vědomí velkých sociálních skupin apod. V osobní korespondenci, která je významnou pozůstalostí, píše B. Engels: „Marx i já — jsme částečně sami vinni v tom, že mládež někdy přidává větší význam hospodářské stránce, než je zapotřebí. Museli jsme, oponující našim protivníkům, zdůrazňovat hlavní princip, který právě oni odmítali, a ne vždy jsme měli čas, místo a možnost udílet patřičnou pozornost i ostatním momentům současnosti“ [Marx-Engels 1973: 396].

I bez této poznámky si však při hlubším studiu *Kapitálu* uvědomujeme, že K. Marx analyzuje „čisté“ a „nečisté“, „systémové“ a „nesystémové“ prvky sociálně ekonomické struktury kapitalistické společnosti, odděluje ty systémové prvky, jež zrodil kapitalistický způsob výroby, od těch, které z tohoto způsobu nutně nevyplynou.

Metodologické přístupy autora *Kapitálu* ukazují, že analýza sociálního objektu není možná bez přesné znalosti jeho struktury, funkcí a elementů, z nichž se skládá. Systém v Marxově analýze je strukturovaný a vzniká na základě struktur.

Marxovy metodologické přístupy nikdy nevyklučují výzkum určitých, uměle izolovaných stránek, částí společenského subsystému a vztahů majících specifický charakter. Naopak. Pokusil jsem se při jiné příležitosti ukázat, jaké požadavky klade tento přístup na výzkumného pracovníka v oblasti sociologie.

Vyžaduje:

1. Aby si byl vždy vědom relativního charakteru rozlišování, oddělování a vymezování jednotlivých enkláv, úseků, částí zkoumané skutečnosti.

2. Aby si byl vědom, že vztah k celku se stává určující determinantou, že vztah ke společensko-ekonomické formaci podmiňuje formu objektivitý zkoumání každé uměle izolované skutečnosti. Život, zákonitosti pohybu různých společenských enkláv, můžeme pochopit jen tehdy, když pochopíme a poznáme jakou úlohu, jaké funkce plní a přijímají v určitém celku. Dialektika sociálního pohybu celku je tu určující.

3. Aby svědomitě a důsledně respektoval kvalitu vazeb mezi různými stránkami společenské skutečnosti, které dávají vzniknout vztahům ekonomické a neekonomické povahy.

4. Aby vždy viděl, co je integrujícím základem celého společenského systému.

Nelze vědecky pravdivě odpovědět na žádnou otázku společenské problematiky, nebudeme-li vycházet z materiální podmíněnosti všech jevů společenského života, znát a respektovat skutečnost, že zdroje podmíněnosti všech jevů společenského života jsou ve výrobních vztazích [Rychtařík 1978: 37—41].

Ti, kteří prošli cestou poznání, jež se realizuje v sociologickém výzkumu, a zejména pak etapou analýzy získaných empirických materiálů, se znovu a znovu přesvědčují o dvou významných momentech:

1. Mezi historickým materialismem a mezi analýzou konkrétních sociálních problémů leží — jak píše V. A. Jadov — „mezičlánek teoretických útvarů, speciálních sociologických teorií středního dosahu“ [Jadov 1968: 2].

Jadov v této souvislosti oprávněně odmítá koncepcce těch, kteří nutné spojení marxisticko-leninské sociologie s historickým materialismem zaměňují za ztotožnění. Takové koncepcce mají na straně jedné dalekosáhlý negativní dopad pro filozofii samou, na straně druhé odsuzují sociologické výzkumy k ilustrativnosti, k popisnosti nebo k plochému empirismu.

K nejasnostem dochází především proto, že nezdůrazňuje se rozdíl mezi historickým materialismem jako filozofickým pojetím dějin a jeho aplikací na jednotlivé historické a speciální společenskovědní disciplíny.

2. Mezi nejobecnějšími principy dialektickomaterialistického výkladu skutečnosti a konkrétním sociologickým poznáním *existují metodologické mezistupně*. Souvisí nejen s vlastní specifikou sociologického poznání, ale i s jeho diferenciací na řadu oborových disciplín, což umožňuje prohloubit a spojit společenské poznání často i s bezprostředními potřebami společenské teorie a praxe.

Domnívám se, že *takovými základními „metodologickými mezistupni“, jež zatím nejsou v marxisticko-leninské sociologii ve všech potřebných polohách rozpracovány, je jednota a dialektická dynamika (a) strukturních, (b) funkcionálních, (c) personalistických aspektů sociologického poznání.*(2)

Uvědomuji si mnohé složitosti tohoto stanoviska i skutečnost, že právě tady máme nemálo „špatně popsanych“ i nemálo bílých míst. To je jeden z vážných důvodů, proč soudobý stav rozvoje teoreticko-metodologické problematiky v oblasti obecné sociologie se značně opožděje, a to jak za požadavky, které před nás staví rozvoj oborových sociologických disciplín, tak za potřebami empirického rozboru sociální skutečnosti. Zatím stále v potřebné míře nedochází k postupnému operačnímu určení mnohých klíčových sociologických pojmů, umožňujících převést obecné pojmové kategorie do jazyka operacionalistického určení.

Proto je pro naši sociologii příznačné, že takové kategorie historického materialismu, jakými jsou například „společenské vztahy“, „osobnost“, „sociální struktura“, „společenské vědomí“, „dělnická třída“, „intelligence“ atd. jsou dostatečně určeny, pokud přihlídneme k jejich filozofické náplni, a v podstatě neurčeny, mají-li být operacionalizovány pro potřeby empirické verifikace.

Obecně se dá dnešní situace charakterizovat takto: *zápolíme s obtížemi přechodu od poznání nejobecnějších zákonitostí k vysvětlení specifických zákonitostí rozvoje společenského bytí a specifických struktur společenského vědomí*. Soudím, že především v rozpracování naznačené problematiky je cesta k další hlubší analýze naší současnosti, která — jak zdůrazňoval K. Marx — má své reálné spojitosti a závislosti k různorodosti konkrétního, každodenního, reálného procesu poznání, jež musí být dovedeno až do abstraktního zobecnění, tj. k odrazu poznané situace v pojmech vyjadřujících určité, podstatné stránky zkoumané skutečnosti.

(2) O potřebě rozpracování a možnostech uplatnění těchto „metodologických mezistupňů“ v souvislosti s rozvojem oborových sociologických disciplín píše autor v práci *Sociální svět armády* [Rychtařík 1971 : 236].

Chceme-li postupně systematizovat různé roviny sociologické obecnosti a mít k dispozici systém gnoseologicky spojených a relativně uzavřených teoreticko-metodologických poznatků, pak se rozpracování některých otázek „metodologických mezistupňů“ ve smyslu jejich pozitivního výkladu nevyhneme.

Literatura

- Andrejeva, G. M.: *Sovremennaja buržuaznaja empiričeskaja sociologija*. Moskva, Mysl 1965.
- Bláha, A.: *Jak se dívat na život*. Brno, VAAZ 1968.
- Filozofické základy přírodních věd*. Praha, Svoboda 1980.
- Jadov, V. A.: *K voprosam o marksistskoj sociologii kak nauke*. In: *Filosofskie nauki*. 1968, č. 2.
- Jadov, V. A.: *Sociologičeskije issledovanija*. Moskva, Nauka 1972.
- Kon, I. S.: *Sociologija ličnosti*. Moskva, Mysl 1967.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1951; sv. 4. Praha, Svoboda 1952.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 1. Praha, SNPL 1956; sv. 37. Praha, Svoboda 1973.
- Mužik, J.: *Marxismus-leninismus jako světonázorový a metodologický základ rozvoje společenských věd*. Filozofický časopis 1980, č. 3.
- O matematice, přírodních vědách a technice*. Tvorba 1980, č. 31.
- Pavlov, T.: *Teorija otaženija*. Moskva 1948.
- Rychtařík, K.: *Sociální svět armády*. Praha, Naše vojsko 1971.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Sirácky, A.: *Sociológia a integrácia vied*. Bratislava, Vyd. polit. literatúry 1968.
- Zamoškin, J. A.: *Krize buržoazního individualismu a osobnosti*. Moskva, Nauka 1966.

Резюме

К. Рыхтаржик: К методологическим вопросам нашей социологии

Есть несколько причин, почему нарастает влияние диалектико-материалистической методологии на все общественное познание: создание новых социальных отношений подчеркивает потребность более глубокого познания и усовершенствования, управления социальными процессами, происходит не только яркая дифференциация, но и интеграция методов познания, увеличивается значение соединения марксистской философии и социологии как самой общей специальной общественно-научной дисциплины, решение проблем теории и практики во многом зависит от усовершенствования и развития методологических принципов марксизма и т. д.

Во взаимоотношениях философских и специальных методов познания нельзя принимать тенденции дополнять философские методы специальными методами или наоборот считать эти специальные методы формами проявления философского подхода.

Диалектический материализм предоставил марксистско-ленинской социологии возможность воспринимать общество как специфическую целостную систему социальных отношений. Это утверждение относится ко всем уровням социологической иерархии (социологической всеобщности).

Между самыми общими принципами диалектико-материалистического понимания действительности и конкретного социологического познания имеются методологические промежуточные ступени. Они находятся в связи не только с самой спецификой социологического познания, но и с его дифференциацией на ряд социологических дисциплин отдельных областей.

Таковыми основными «методологическими промежуточными ступенями», которые, до сих пор в марксистско-ленинской теории не разработаны во всех нужных позициях, являются единство и диалектическая динамика а) структурных, б) функциональных в) персоналистических аспектов социологического познания.

Если мы хотим постепенно систематизировать разные уровни социологической всеобщности и располагать системой гносеологически соединенных и относительно упорядоченных теоретическо-методологических знаний, то нам не возможно обойти разработку некоторых вопросов «методологических промежуточных ступеней» в смысле их положительного толкования.

Summary

Rychtařík K.: On the Methodological Issues of Our Sociology

The rising influence of dialectical-materialistic methodology upon social knowledge as a whole is due to quite a number of reasons: the formation of new social relations evokes an urgent need to deepen our knowledge and to improve the management of social processes; methods of cognition are subjected not only to marked differentiation but also to integration; the connection between Marxist philosophy and sociology as the most general special social-scientific discipline is growing in significance; in many respects, the solution of both theoretical and practical problems depends on the improvement and development of the methodological principles of Marxism, etc.

As concerns the mutual relations between philosophical and special methods of cognition, no tendencies to extend philosophical methods by special ones are acceptable; neither is it possible to regard special methods as manifestation forms of the philosophical approach.

Dialectical materialism has enabled Marxist-Leninist sociology to conceive society as a specific, "gestalt" system of social relations. This statement refers to all levels of the "sociological hierarchy" (sociological generalities).

Between the most general principles of the dialectical-materialistic interpretation of reality and concrete sociological knowledge there exist methodological interstages. These are in connection with the specific character of sociological knowledge on the one hand, and with its differentiation into a number of sociological branch disciplines on the other.

Such basic "methodological interstages" which so far have not yet been elaborated by Marxist-Leninist sociology in all the required positions involve the unity and dialectical dynamics of a) structural, b) functional, and c) personalistic aspects of sociological knowledge.

If it is our intention gradually to systematize various levels of sociological generality and to dispose of a system of gnoseologically connected and relatively organized theoretico-methodological knowledge, the elaboration of certain problems of "methodological interstages" in the sense of their positive interpretation seems to be unavoidable.